

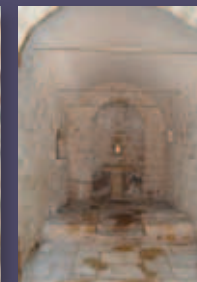

Αποκατάσταση Αγίας Σοφίας Λαγκάδας Restoration of Hagia Sophia in Lagada

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
26η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2013

MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
26th EPHORATE OF BYZANTINE ANTIQUITIES
KALAMATA 2013

**Αγία Σοφία
Λαγκάδας
Μεσσηνιακής Μάνης**

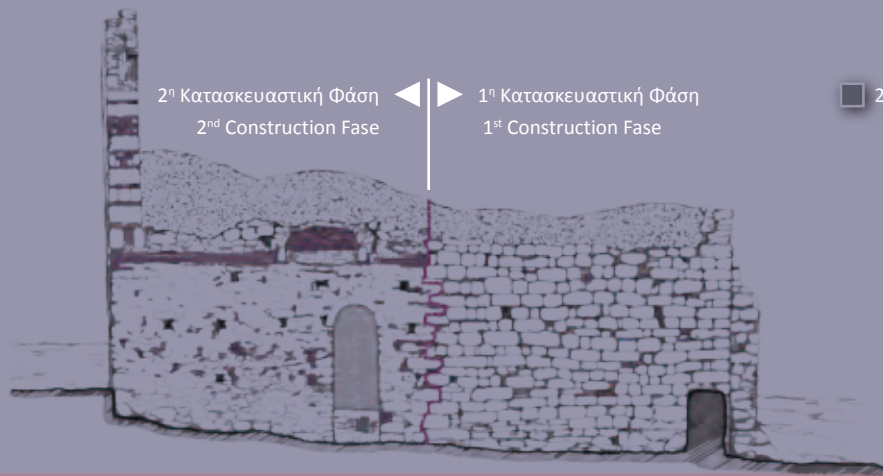
Αποκατάσταση ναού
και περιβάλλοντος χώρου
Συντήρηση τοιχογραφιών

**Hagia Sophia
in Lagada
Messenian Mani**

Church and surrounding
area restoration
Conservation of murals

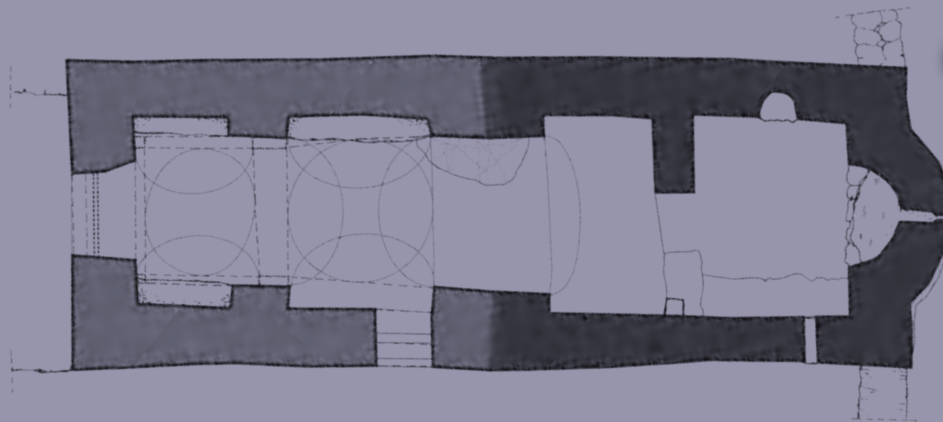

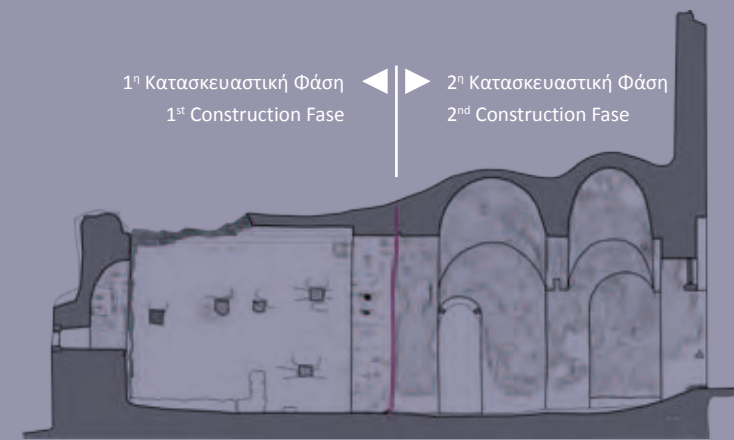
2^η Κατασκευαστική Φάση
2nd Construction Fase

1^η Κατασκευαστική Φάση
1st Construction Fase

2^η Κατασκευαστική Φάση
(τέλη 13^{ου} αιώνα)
2nd Construction Fase
(late 13th century)

1^η Κατασκευαστική Φάση
(12^{ος} -13^{ος} αιώνας)
1st Construction Fase
(12th -13th century)

1^η Κατασκευαστική Φάση
1st Construction Fase

2^η Κατασκευαστική Φάση
2nd Construction Fase

Γενική περιγραφή Οικοδομικές φάσεις του ναού

Ο μονόχωρος δρομικός κοιμητηριακός ναός της Αγίας Σοφίας δεσπόζει στις δυτικές παρυφές του οικισμού της Λαγκάδας. Στο μνημείο αναγνωρίζονται δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις. Βάσει των στοιχείων που προέκυψαν κατά τις εργασίες αποκατάστασης φαίνεται ότι αρχικά κατασκευάστηκε το ανατολικό καμαροσκέπαστο τμήμα με την ημικυκλική αψίδα του ιερού βήματος, κτισμένο με λαξευμένους πωρόλιθους συναρμοσμένους με ασβεστοκονίαμα. Μεταγενέστερο κτιστό τέμπλο διαχώριζε το ιερό βήμα από τον κυρίως ναό. Στον βόρειο τοίχο του βήματος διαμορφώνεται τυφλό αψίδωμα εγγεγραμμένο στο πάχος της τοιχοποιίας για την κάλυψη των λειτουργικών αναγκών της πρόθεσης ενώ η νεότερη αγία τράπεζα ήταν κτιστή και καταλάμβανε την ημικυλινδρική επιφάνεια της αψίδας.

Στα τέλη του 13^{ου} αι. ο ναός επεκτάθηκε προς τα δυτικά. Η προσθήκη καλύπτεται με δύο φουρνικά που βαίνουν σε ένα ενδιαφέρον σύστημα ελεύθερων και εφαπτόμενων στους πλάγιους τοίχους τόξων. Είναι διατεταγμένα κατά τον διαμήκη άξονα, στοιχείο σπάνιο στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της περιοχής. Η τοιχοποιία της δεύτερης φάσης συνίσταται από ημίεργους και αργούς λίθους συναρμοσμένους με συνδετικό κονίαμα και τεμάχια πλίνθων στο αρμολόγημα. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος περιορίζεται σε οδοντωτές ταινίες και ορισμένα απλά κεραμοπλαστικά κοσμήματα που εξαίρουν τα θυραία ανοίγματα. Στην ίδια φάση ανήκει και το τοξωτό δίλοβο κωδωνοστάσιο στο δυτικό πέρας του ναού, το εντυπωσιακότερο από τα σωζόμενα ανάλογα παραδείγματα στην ευρύτερη περιοχή της Μάνης. Είναι κατασκευασμένο σύμφωνα με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, με πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Μεγάλο τμήμα της άνω απόληξης του είχε καταστραφεί.

The single-naved funerary church of Hagia Sophia is erected on the western fringes of the Lagada village. The monument must have been constructed in at least two different phases. The restoration project showed that the east barrel-vaulted part including the semi-circular apse was first built by sandstones and lime mortar. A *templon* screen was built later to divide the sanctuary from the nave. A blind arch is applied to the surface of the north wall of the *bema* to cover the liturgical requirements of the *prothesis*. The semi cylinder of the apse is occupied by a quite late built-altar.

In the late 13th the church was expanded westwards. This addition is covered by two pendentive domes. These were juxtaposed along the longitudinal axis of the church with a rare characteristic in Byzantine church architecture. Rubble stones and pieces of bricks were used in the masonry of the later western part of the church. Dentil courses and simple decorative brick ornaments that surmount the door openings compose the decorative brickwork of the walls. Furthermore, in the late 13th century, the double-lobed belfry was erected; it is one of the most impressive examples of such structures in the wider area of Mani. Its walls were constructed according to the cloisonné masonry and were beautified with a variety of decorative brickwork. A big part of the upper end had been destroyed.

General description Costruction fases of the church

Τα δύο σπαράγματα του εντοίχιου ζωγραφικού διακόσμου στο ημικύλινδρο της αψίδας τα οποία βρεθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών

The fragments of the two layers of wall-paintings at the semi-cylinder of the apse, revealed during the restoration project

1^ο φουρνικό: σκηνές της Σταύρωσης, της Ανάστασης και της Βαϊοφόρου

1st groin vault: presentation of the Entry to Jerusalem, the Crucifixion and the Resurrection of Christ (Anastasis)

Τοιχογραφίες Προβλήματα αποκατάστασης

Τοιχογραφίες σώζονται στο τμήμα της προσθήκης με τα δύο φουρνικά, ενώ μετά τις πρόσφατες εργασίες αποκαλύφθηκαν σπαράγματα δύο στρώματων εντοίχιου ζωγραφικού διακόσμου και στον ημικύλινδρο της αψίδας. Η κύρια φάση τοιχογράφησης του μνημείου χρονολογείται στο 1^ο μισό του 14^{ου} αι. Στο ανατολικό φουρνικό εικονίζεται η παράσταση της Πεντηκοστής, ενώ στο δυτικό αναπτύσσονται οι σκηνές της Βαϊοφόρου, της Σταύρωσης και της Ανάστασης. Δύο ακόμα σκηνές του χριστολογικού κύκλου, περιλαμβάνονται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, η Ανάσταση του Λαζάρου και η Βάπτιση. Στους πλάγιους τοίχους εικονίζονται ολόσωμοι ή στηθαίοι άγιοι, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζουν οι άγιοι Ανάργυροι Κοσμάς και Δαμιανός στο τύμπανο του βορειοδυτικού αψιδώματος. Οι τοιχογραφίες διακρίνονται από αρχαϊκό και συντηρητικό πνεύμα, ωστόσο αφομοιώνουν νεωτερικά εικονογραφικά στοιχεία του 14^{ου} αι. όπως λ.χ. η λιποθυμία της Θεοτόκου στην παράσταση της Σταύρωσης.

Το μνημείο αντιμετώπιζε σοβαρά στατικά προβλήματα, τόσο στον αρχικό του πυρήνα, στα ανατολικά, όπου ένα μεγάλο τμήμα της καμάρας είχε καταρρεύσει, όσο και στο δυτικό, στα φουρνικά και το κωδωνοστάσιο, ενώ και το σύνολο του ζωγραφικού του διακόσμου είχε υποστεί μεγάλες φθορές.

Το έργο «Αποκατάσταση Ι.Ν. Αγίας Σοφίας Λαγκάδας» υλοποιήθηκε με αυτεπιστασία από την 26^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Εντάχθηκε με προϋπολογισμό 200.000 Ευρώ στον άξονα προτεραιότητας «012-Αειφόρος Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής Πελοποννήσου» του Ε.Π. Δυτικής Ελλάδας - Πελοποννήσου - Ιονίων Νήσων 2007-2013 και είχε διάρκεια 36 μήνες από 1-1-2011 έως 31-12-2013.

Wall-paintings are preserved at the western part of the church. The restoration project revealed fragments of two layers of wall-paintings at the semi-cylinder of the apse. The main phase of the church's decoration dates to the first half of the 14th century. The east pendentive vault is decorated with the Pentecost, while the west is decorated with the Entry to Jerusalem, the Crucifixion and the Resurrection (*Anastasis*). The iconographic programme of the nave includes two more scenes from the life of Christ: the Resurrection of Lazarus and the Baptism. A number of saints are depicted on the side walls and one may discern saints Kosmas and Damian on the drum of the north-west arch. The wall-paintings are characterised by an "archaic and conservative" style; however, they have assimilated innovative 14th century iconographic elements, such as the collapse of Virgin Mary in the representation of the Crucifixion.

The entire monument suffered serious static problems, both in the eastern part, where a great part of the barrel vault had collapsed, and in the western part at the two pendentive domes and the belfry, while the wall-paintings were heavily damaged.

The project "Restoration of the Holy Church of Hagia Sophia of Lagada" was implemented under the direction of the 26th Ephorate of Byzantine Antiquities. It was included in the Priority axis "012-Sustainable Development and Quality of Life Peloponnese" of the Regional Operational Programme of "Western Greece - Peloponnese - Ionian Islands 2007-2013" with a budget of 200.000€ and for the duration of 36 months (01-01-2011 to 31-12-2013).

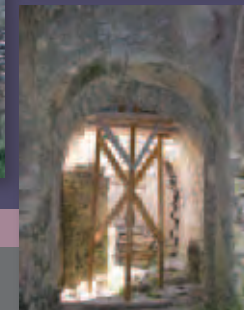
Wall paintings Main aim of restoration

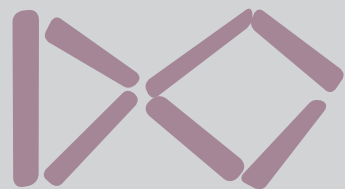
Το τοξωτό δίλοβο κωδωνοστάσιο
πρίν και μετά την αποκατάσταση

The belfry before and after
the restoration works

Μελέτη αποκατάστασης

The restoration study

Στο διάστημα αυτό απασχολήθηκαν στο έργο πέραν του μόνιμου προσωπικού της Εφορείας πέντε συμβασιούχοι (1 αρχαιολόγος, 1 αρχιτέκτονας μηχανικός και 3 εργατοτεχνίτες).

Η μελέτη είχε εκπονηθεί το 2008 από επιστημονική ομάδα της Εφορείας αποτελούμενη από τους:

- Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά (Δρ. Αρχαιολόγος)
- Χριστίνα Αχτι-Πιεροπούλου (Αρχιτέκτων μηχανικός)
- Δήμητρα Πίκουλα (Πολ. μηχανικός)
- Μαρία Βασιλειάδη (Συντηρήτρια Εργων Τέχνης & Αρχαιοτήτων)
- Μαρίνα Γεωργούντζου (Σχεδιάστρια)
- Σταυρούλα Παπανικολοπούλου (Αρχαιολόγος)

During this period five contract personnel (1 archeologist, 1 architect engineer and 3 technicians) were employed on the project in addition to the permanent staff of the Ephorate.

The **scientific research** was carried out in 2008 by the following team of the Ephorate:

- Evangelia Militsi Kechagia (Dr. Archaeologist)
- Christina Akhti-Pieropoulou (Architect Engineer)
- Demetra Picoula (Civil Engineer)
- Maria Vasileiadi (Conservator of Antiquities and Works of Art)
- Marina Georgountzou (Draftswoman)
- Stavroula Papanikoloupoulou (Archaeologist).

Πρίν από την αποκατάσταση

Before the Restorations works

Στο πλαίσιο του έργου πραγματοποιήθηκαν

- Βιβλιογραφική τεκμηρίωση και ανασκαφική έρευνα.
- Αποστραγγιστικές εργασίες περιμετρικά του μνημείου
- Τοποθέτηση τριών μεταλλικών ελκυστήρων για την ενίσχυση της στατικής επάρκειας.
- Ανάκτηση της ανατολικής καμάρας.
- Εφαρμογή αρμολογημάτων και ενεμάτων εσωτερικά και εξωτερικά.
- Εξυγίανση των φουρνικών και επικεράμωση της στέγης με κολυμβητά βυζαντινά κεραμίδια.
- Επίστρωση του δαπέδου του δυτικότερου τμήματος με ορθογωνισμένες λίθινες πλάκες.
- Αποκατάσταση της αγίας τράπεζας στην αρχική της μορφή με στήριξη σε μαρμάρινο κιονίσκο.
- Αποκατάσταση κωδωνοστασίου και νοτίου τυφλού αψιδώματος.

- Fieldwork and excavation. Documentation.
- Drainage all around the monument.
- Installation of three metal buttresses to reinforce the stability of the monument.
- Reconstruction of the collapsed eastern barrel-vault.
- Deep joint-filling and grouting with mortar of the same composition with the initial
- Consolidation of the two pendentive domes and retiling of roofs with floating Byzantine tiles
- Installation of stone slab flooring at the western part of the monument.
- Restoration of the original altar with its marble pillar support
- Restoration of the belfry and the blind arch of the south door.

The project included

Νοτιοδυτική όψη του ναού.
Πριν και μετά την αποκατάσταση.

The South - west view of the church.
Before and after the restoration works

Ανατολική όψη του ναού.
Πριν και μετά την αποκατάσταση.

The East view of the church.
Before and after the restoration works

Ημικυλινδρική
καμάρα -φουρνικά- στέγη
Πριν, κατά τη διάρκεια
και μετά την αποκατάσταση.

Semisercular vault-domes-roof.
Before, during and after
the restoration works

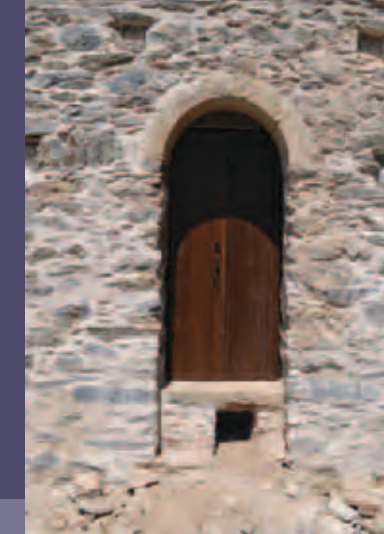

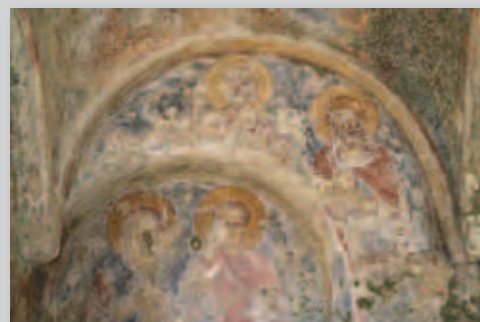

- Στερέωση και συντήρηση των τοιχογραφιών.
- Τοποθέτηση νέων ξύλινων κουφωμάτων κατά το βυζαντινό σύστημα, καθώς και ξύλινου τέμπλου απλής μορφής για την επίτευξη της διαίρεσης μεταξύ κυρίως ναού και ιερού βήματος.
- Διαμόρφωση περιβάλλοντος χώρου με τη διευθέτηση δύο επίπεδων δυτικά και νότια του ναού προκειμένου να διευκολύνεται η πρόσβαση και να αναδεικνύεται η αρχιτεκτονική του μνημείου.
- Επισκευή της σιδερένιας θύρας του κοιμητηρίου.
- Κατασκευή ημιυπόσκαφης λίθινης δεξαμενής και λίθινης βρύσης στο βορειοδυτικό τμήμα του κοιμητηριακού χώρου.
- Τοποθέτηση μιας πινακίδας πληροφόρησης και μιας πινακίδας σε γραφή BREILLE
- Δημιουργία ενημερωτικού φυλλαδίου.

- Consolidation and conservation of the wall paintings.
- Installation of new wooden door frames (according the Byzantine system) and of a wooden *templon* screen.
- Landscaping to facilitate the visitors' access and to highlight the monument.
- Repairing of the metal gate of the cemetery.
- Construction of a stone water tank and of a stone fountain at the north-western part of the cemetery.
- Installation of a sign with explanation text; installation of a sign with explanation text in Braille scripture.
- Edition of a leaflet.

Η τοιχογραφία των Αγίων Αναργύρων. Πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

The wall painting of Ag. Anargiri. Before and after the conservation and consolidation works

Τέμπλο και χώρος ιερού. Πριν και μετά την αποκατάσταση.

Templon screen and sanctuary. Before and after the restoration works

Πρόθεση και Αγία Τράπεζα. Πριν και μετά την αποκατάσταση.

Prothesis and altar. Before and after the restoration works

Βορειοδυτική όψη του ναού. Πριν και μετά την αποκατάσταση.

The North - west view of the church. Before and after the restoration works

Η ολοκλήρωση της αποκατάστασης του ναού της Αγίας Σοφίας συμβάλλει καθοριστικά όχι μόνο στην αρχαιολογική έρευνα καθώς κατά την αποκατάσταση προέκυψαν νέα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του μνημείου αλλά και στην ανάδειξη ενός από τα σημαντικότερα βυζαντινά μνημεία της Μάνης. Ο ναός και ο περιβάλλον χώρος του κοιμητηρίου αντιμετωπίστηκαν ως ένα ενιαίο σύνολο που έχρηζε επεμβάσεων αποκατάστασης με στόχο την ασφαλή απόδοση του μνημείου στη λατρεία, έτσι ώστε να αποτελέσει ενεργό κομμάτι της καθημερινής ζωής των κατοίκων και πόλο έλξης για τους επισκέπτες της περιοχής.

The restoration and rehabilitation of the Hagia Sophia church in Lagada enriched the so far knowledge concerning the history of the monument. The church and its surroundings were dealt as a single unit and are now ready to regain their religious functions. At the same time, this important monument of Mani is now ready to attract more tourists to the picturesque Lagada village.

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

Διεύθυνση έργου-εποπτεία-συντονισμός:
Ευαγγελία Μηλίτση Κεχαγιά, Δρ. Αρχαιολόγος
Διευθύντρια 26^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Ομάδα επίβλεψης:
Κωνσταντίνος Ηλιόπουλος, Πολ. Μηχανικός
Μιχάλης Κάππας, Δρ. Αρχαιολόγος
Χρήστος Γιάνναρης, Αρχαιολόγος
Βασιλική Μαυροειδή, Αρχιτέκτων μηχανικός

Συντηρητές:
Μαρία Βασιλειάδη
Αθανάσιος Κατάκος

Εργατοτεχνικό προσωπικό:
Αγγελος Λειβαδίτης
Αλέξανδρος Τσάμης
Διονύσης Σόφτης
Δημήτρης Αγγελόπουλος
Δημήτρης Διακουμέας
Νίκος Σόφτης
Παναγιώτης Βαχαβίολος
Φώτης Μίτζηρας

Υπόλογος:
Αθανάσιος Κατάκος

Διοικητική-διαχειριστική υποστήριξη:
Αγγελική Γεωργακοπούλου
Δήμητρα Νηφάκου

Κείμενο-σχεδιασμός φυλλαδίου:
Ευαγγελία Μηλίτση-Κεχαγιά, Δρ. Αρχαιολόγος
Μιχάλης Κάππας, Δρ. Αρχαιολόγος
Βασιλική Μαυροειδή, Αρχιτέκτων μηχανικός

Φωτογραφίες-Σχέδια:
Αρχείο 26^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Καλλιτεχνική επιμέλεια:
Αθηνά Ιακωβίδου

Παραγωγή:
Horizon IKE Εκδόσεις

PROJECT CONTRIBUTORS

Direction – general supervision – co-ordination:
Evangelia Militsi Kechagia (Dr. Archaeologist,
Director of the 26th Ephorate of Byzantine Antiquities)

Supervision:
Constantine Heliopoulos (Civil Engineer)
Michael Kappas (Dr. Archaeologist)
Christos Giannaris (Archaeologist)
Vassiliki Mavroeiði (Architect Engineer)

Conservators:
Maria Vassileiadi
Athanasios Katakos

Technical personnel:

Aggelos Leivaditis
Alexander Tsamis
Dionysios Softis
Demetrios Aggelopoulos
Nicolas Softis
Panagiotis Vahaviolos
Fotios Mitziras

Liable:
Athanasios Katakos

Administration – management:
Aggeliki Georgakopoulou
Dimitra Nifakou

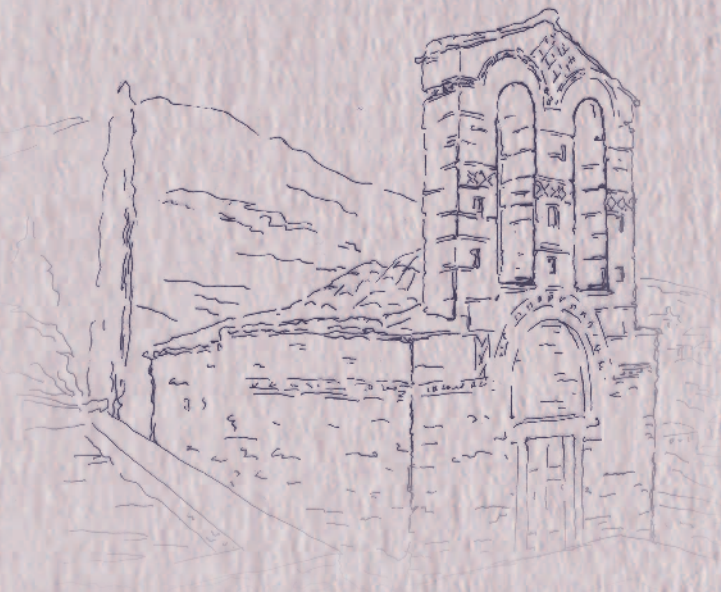
Leaflet's text and design:
Evangelia Militsi Kechagia (Dr. Archaeologist,
Michael Kappas (Dr. Archaeologist)
Vassiliki Mavroeiði (Architect Engineer)

Photographs – Drawings:
The Archive of the 26th Ephorate of Byzantine Antiquities

Art & design:
Athina Iakovidou

Production:
Horizon Co. Publications

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
26^η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ
ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2013

MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS
26th EPHORATE OF BYZANTINE ANTIQUITIES
KALAMATA 2013